

ТЕОРЕТИКО-ЕКОНОМІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Розглянуто проблему, пов'язану з наслідками розповсюдження "економічного раціоналізму", а також формування теоретичної основи формування екологічної свідомості

Дослідження в сфері бухгалтерського обліку та їх актуальність визначається як практичними питаннями, пов'язаними з особливостями суспільно-економічних відносин, так і змінами в теоретичних концепціях у сфері економічних досліджень. Серед іншого, це обумовлено тим, що завдання бухгалтерського обліку залежать від детермінант ціннісної орієнтації (уявлення, знання, інтереси, мотиви, потреби, ідеали, стереотипи), які формуються на різних рівнях економічної системи (теоретичний та функціональний) і, взаємодіючи, генерують сукупність інституційних запитів.

Вплив інституційних запитів відбувається через дію формальних інституцій – систему нормативного регулювання та неформальних інституцій – традицій, культуру ведення бізнесу, на систему бухгалтерського обліку та проявляються у формі управлінських запитів.

Розвиток бухгалтерського обліку відбувається завдяки: 1) "замиканню", що виникає внаслідок симбіозного взаємозв'язку між інституціями та організаціями, які розвинулися під впливом структури стимулів, створених інституціями на вимогу середовища і 2) процесу зворотного зв'язку, за допомогою якого люди усвідомлюють своє становище і реагують на зміни в сукупності можливостей.

Цим обумовлений зв'язок системи бухгалтерського обліку з середовищем функціонування; теоретичними положеннями, за допомогою яких і в рамках яких відбувається розвиток теорії бухгалтерського обліку; суб'єктом бухгалтерського обліку як науки та практичної діяльності. Їх поєднання створює "систему координат", в якій він функціонує та розвивається.

Тому розвиток і ефективність бухгалтерського обліку залежить від його гнучкості та адаптивності. Їх реалізація разом з функціональним статусом бухгалтерського обліку як науки та практичної діяльності відкриває перед ним широкі перспективи, пов'язані з гносеологічним змістом бухгалтерської інформації. Це стосується й екологічної інформації, сформованої в системі бухгалтерського обліку.

Запит на таку інформацію може бути зумовлений різними причинами:

- причини-умови (кризи, катастрофи тощо);
- економічні причини (нестача ресурсів, кризи тощо);
- ринкові причини (попит на екологічну чисту продукцію);
- розвиток людської свідомості (відчуття причетності до загального еволюційного процесу, відчуття цілісності з природою).

Перші три види причин впливають на власника, змушуючи його брати до уваги зовнішні (природні) умови функціонування підприємства через що породжується об'єктивна необхідність у екологічній інформації, яку може забезпечити система бухгалтерського обліку. Однак, попри наявність та об'єктивність таких причин зацікавленість власника в такій інформації залишається незначною. Причиною такої поведінки власника є розповсюдження та закріплення економічної традиції, ядром якої є економічна раціональність.

Апріорність раціональної моделі поведінки людини закріпив Арістотель. Подальше поширення раціонального стилю мислення пов'язане з прізвищами Ф. Бекона, Т. Гоббса, І. Ньютона, а в економічній науці – з прізвищем А. Сміта.

Останній етап припадає на кінець ХІХ початок ХХ ст. “Характерна для машинного процесу дисципліна змушує до стандартизації поведінки і пізнання оточуючого світу, яка виражається у точних кількісних співвідношеннях, і прививає навик осмислення і пояснення фактів в контексті причинно-наслідкового зв'язку, в тому числі оцінку сили, яка притаманна фактам, речам, зв'язкам і навіть здібностям осіб. Метафізикою такого стилю думок є матеріалізм, а притаманна йому точка зору – ланцюг причинності... Такий менталітет найбільш поширився і закріпився в тих суспільствах, де досягнуті великі успіхи в сфері машинобудування, які є одночасно і причиною і наслідком машинного процесу” [2, с. 55-56]. Додавши до цієї характеристики стрімкий розвиток природничих наук, ідея з раціональністю людської поведінки видається логічною і могла бути сприйнятою на той час як обґрунтування можливості існування “*homo economicus*”.

Ефективність математики у сфері природничих наук в ті часи, робили її надзвичайно привабливою для економічних досліджень. Настільки привабливою, що заради можливості використовувати математичний апарат у своїх дослідженнях, вчені-економісти були готові допустити будь-які спрощення, залишаючи поза увагою природні умови, в першу чергу, екологічну ситуацію. Таким спрощенням ми називаємо уявлення головного елемента економічних відносин – людини в образі “*homo economicus*”.

Подібна трансформація відкрила економістам шлях для використання математичного моделювання в своїх наукових дослідженнях. Водночас, вони змушені були вдатися до спрощення реальних процесів і явищ в суспільно-економічних відносинах. Зайнявшись математичним моделюванням економіки, маржиналісти застосували “спрощення” досліджуючи лише “чисту економіку”, тобто економіку поза соціальних форм. Цей термін прозвучав вже у назві роботи Л. Вальраса “Елементи чистої політичної економії” [1]. В такий спосіб маржиналісти трансформували предмет досліджень, намагаючись обійти будь-які класові інтереси. Ключовою проблемою стала економічна поведінка суб'єкта господарювання, яка передбачала використання ним рідкісних виробничих ресурсів. З цією метою В.С. Джевонс запропонував змінити назву науки “політична економія” на більш нейтральну – “економікс”. Реалізувати це вдалося у своїх дослідженнях А. Маршаллу.

Пошук рівноваги, економічного оптимуму змістив фокус досліджень у напрямі оцінки та характеристики поведінки споживача (суб'єктивна оцінка корисності, а на її основі визначення вартості). Поза увагою залишилася проблеми виробництва, в тому числі екологічні, пов'язані з необхідністю збереження природного середовища. Отже, мотивація розглядалася поза відносин з оточуючим природнім середовищем (екологічними умовами), що однозначно є її спрощенням.

Проблема полягає у наслідках, до яких призвело розповсюдження ідеї про раціональність. Людина втратила величезну кількість своїх якостей. Вона була позбавлена навіть права на емоції, які розцінювалися як обмеження, стереотипи, що заважали розповсюдженню “норм машинної ери”, нових “фінансових стандартів”.

Недостатньо врахованими залишилися екологічні умови, актуальність і важливість яких сьогодні не піддається жодним сумнівам. Описати таку ситуацію задовго до моменту її настання вдалося голландському філософу Б. Спінозі: “В теорії людина опинилася відокремленою від природи і зануреною в замкнений психологічний і соціальний світ, опинилася “державою в державі” [7, с. 68].

Ігнорування екологічних проблем зумовлене поведінкою людини, яка визначалася прагненням до максимізації прибутку. Будучи основою поведінки "homo economicus" економічна раціональність виправдовує прагнення до мінімізації витрат пов'язаних з природним середовищем (відновленням екологічної ситуації). Як споживач, людина перетворилася у точку на графіку у двовимірній системі координат, якої виявилось достатньо для ілюстрації "homo sapiens".

Таким чином, дослідники продовжували будувати моделі, які використовували при обґрунтуванні власних пропозицій і прогнозів, залишаючи осторонь екологічні проблеми. Принцип раціональності виступав запобіжним поясом*, який складається з сукупності допоміжних гіпотез, що оточують ядро і приймають на себе удари спростувань досвідом.

Ідея з раціональністю поведінки суб'єктів мікроекономічного рівня суспільно-економічних відносин визначила прагматичний характер обліку. Прийнявши її за аксіому, дослідники почали обмежуватися мікроекономічним значенням бухгалтерського обліку.

На цій основі з'являється і починає розвиватися управлінський облік. Його появу можна пояснити завданнями, які постали в результаті становлення індустріального суспільства.

Основою індустріальної економіки була масштабність виробництва, яка була необхідна для ефективної конкуренції на ринку. "Мова йде про світ великих корпорацій, в якому люди все більше і більше обслуговують потреби цих організацій, хоча вважається, що останні обслуговують людей. Це світ, в якому мотиви, які лежать в основі дій членів організацій, не вкладаються в схеми стандартних підручників. Ринок не лише не є контролюючою силою в економіці, але все більше і більше пристосовується до потреб суб'єктів господарювання" [5, с. 9].

Можливість використовувати переваги масштабності забезпечив бухгалтерський облік. Розвиток його методів, зокрема, обліку витрат і методу калькулювання, став запорукою ефективності підприємства індустріального суспільства. Так сталося, що бухгалтерський облік озброїв підприємства в їх конкурентному протистоянні. Він виступив цеглиною, на якій було збудовано економічний світ, який сьогодні називається індустріальним.

Використання бухгалтерського обліку в частині контролю та управління витратами, допомагало мінімізувати вплив невизначеності ринку, компенсуючи тим самим збитки, пов'язані з трансакційними витратами. На цій основі починають з'являтися і розвиватися транснаціональні компанії. В результаті вони стали основними економічними суб'єктами індустріальної системи.

Формування запиту власником (системою управління) під впливом причини пов'язаної з розвитком свідомості є своєрідним індикатором розвитку суспільства, що виражається в характері та організації суспільно-економічних відносин. Підґрунтям такого запиту є людське ставлення до оточуючого середовища. Ця проблема ширша аніж виключно проблема споживання ресурсів. Це проблема менталітету, мислення, психології, культури.

Надію на позитивні зміни щодо екологічних наслідків економічного розвитку забезпечила інституційна теорія. Поява інституційної термінології в економічній науці пов'язана з прізвиськом Т. Веблена, який почав її використовувати у своїй програмній статті "Чому економіка не є еволюційною наукою" (1898). У праці "Теорія бездіяльного класу: Економічне дослідження інституцій"[2] під інституціями

* в рамках методологічної концепції І. Лакатоса

Т. Веблен розуміє комплекс звичних способів мислення стосовно відносин між людиною і суспільством, а також загальноприйняту поведінку. Їх трактування не зазнало особливих змін і в подальших дослідженнях Веблена, окрім акценту на те, що інституції є продуктом тривалого попереднього історико-соціального досвіду людей. Він розглядав інститути як складні утворення, кумулятивна динаміка яких визначає траєкторію розвитку. Тому становлення індустріальної системи він доводив через інституційні зміни.

В Україні інституційний напрям наприкінці XIX – на початку XX ст. розвивали М. Бунге, Д. Піхно. М. Туган-Барановський, М. Зібер, М. Соболев, В. Желєзнов, В. Левитський та ін. До сьогодні так і не склалася єдина класифікація інституційних теорій, залишаючи місце для дуалізму старого інституціоналізму (Т. Веблен, Дж. Комплонс, Дж. К. Гелбрейт) і неоінституціоналізму (Р. Коуз, У.К. Мітчелл, Дж. Бьюкенен, Д. Норт, Дж.М. Ходжсона, Х. Демсец, М. Ослон, Р. Познер). Обидва напрями сучасного інституціоналізму сформувалися або на основі, або під суттєвим впливом неокласичної теорії.

Відновлення і суттєве поширення використання категорії інституція в економічній теорії та літературі викликані хвилею актуалізації, популяризації та піднесення наукового інтересу до інституційних проблем, що ознаменувала останні десятиріччя XX та початок XXI ст. Це пов'язано з якісно новим етапом розвитку самої інституційної теорії, який розпочався в останній третині минулого століття і полягав у перетворенні інституціоналізму з порівняно периферійного теоретичного відгалуження економічної науки у достатньо впливовий, потужний і найбільш теоретично розгалужений науковий напрям [4, с. 55].

Дослідженням інституційної проблематики в Росії присвячені роботи таких вчених, як О. Аузан, А. Олейнік, О. Шастітко, Р. Капелюшников, Р. Нурєєв, В. Полтерович, О. Московський, В. Вольчик, Ю. Латов, А. Тарушків, О. Ішаков, Д. Фролов. В Україні плідну розробку інституційних проблем трансформаційної економіки здійснюють такі вчені, як С. Архієреєв, А. Маслов, О. Нестеренко, Ю. Павленко, С. Панчишин, О. Прутська, Р. Пустовійт, В. Тарасевич, О. Чаусовський, В. Якубенко, О. Яременко та ін. [4, с. 53].

Нобелівський лауреат Д. Норт зазначає, що "інституції – це правила гри в суспільстві або, точніше, придумані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певне річище. І, як наслідок, вони структурують стимули в процесі людського обміну – політичного, соціального чи економічного. Інституційна зміна визначає шлях, яким суспільство розвивається в часі, і тому є ключем до розуміння історичної зміни" [6, с. 10].

Дж. Ходжсон визначає інституції як довговічні системи правил, що склалися та укорінилися, що надають структуру соціальними взаємодіям [8, с. 11]. Таким чином, на думку вченого інституції складають сутність системи соціальних правил. За Ходжсоном, зміст поняття інституції включає, як норми поведінки та соціальні конвенції, так і, юридичні та формальні правила гри.

Для раннього інституціоналізму категорія "інституція" слугувала своєрідними "тараном" у прориві економічної теорії в галузі міждисциплінарних досліджень, суміжних з іншими суспільними науками. Вона виступила теоретичним засобом включення соціального, історичного та культурного антропогенезу в площину економічної науки "перехід від аналізу "людини економічної" до всебічності, універсальності "соціальної людини". Як стрижень інституційних досліджень ця категорія втілювала протидію з боку гетеродоксії по відношенню до переважаючої з

кінця XIX ст. тенденції звуження предмета економічної науки до меж абстрактно-формалізованої “чистої” економічної теорії, декларованої представниками маржиналізму та неокласики [4, с. 58].

Таким чином, інституційна теорія, окрім всього іншого, дозволяє звільнити людину від “кайданів раціональності”, в які вона потрапила в результаті синтезу економічної теорії та природничих наук, що відбувся в кінці XIX початку XX ст.

Дослідники свідомо стають на шлях, який передбачає проведення досліджень з врахуванням факторів середовища реалізації суспільно-економічних відносин, в тому числі, екологічних.

Такий підхід свідчить про розвиток екологічної свідомості, яка сприятиме формуванню запиту екологічну інформації, сформовану в системі бухгалтерського обліку.

Визнання впливу суспільства на поведінку суб'єкта бухгалтерського обліку вимагає враховувати ціннісний аспект знання, який проявляється у філософському знанні у вигляді роздумів про етичні, естетичні та екологічні цінності, про шляхи і тенденції розвитку людства. Вони впливають на нього, на його свідомість, мислення, ідеї. Це означає, що інформація бухгалтерського обліку, яка з часом трансформується у знання, є результатом не лише абстрактно-теоретичної і практичної діяльності, пов'язаної з веденням бухгалтерського обліку, але й вираженням ціннісних установок і орієнтацій.

Відповідно, процес використання методів бухгалтерського обліку, направлений на формування бухгалтерської інформації, має включати ціннісні орієнтації, що є складовими екологічної свідомості, яка проявляється у вигляді формальних і неформальних обмежень. Це дозволить розширити знання про бухгалтерський облік, а також фактори, які впливають на його розвиток, збагативши тим самим теорію бухгалтерського обліку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Вальрас Л.* Элементы чистой политической экономии / Л. Вальрас. – М.: Изограф, 2000. – 448 с.
2. *Веблен Т.* Теория делового предприятия / Пер. с англ. / Торстейн Веблен. – М.: Дело, 2007. – 288 с.
3. *Веблен Т.* Теория праздного класса. / Веблен Т. Пер. с англ. и вступ. ст. С.Г. Сорокиной / Под общ. ред. В.В. Мотылева. – М.: Прогресс, 1984. – 367 с.
4. *Гайдай Т.В.* Інституція як інструмент інституційного економічного аналізу // Економічна терія. – 2006. – № 2. – с. 53-64.
5. *Гэлбрейт Дж.* Новое индустриальное общество: пер. с англ. / Дж. Гэлбрейт. – СПб.: Terra Fantastica, 2004. – 602 с.
6. *Норт Д.* Інституції. Інституційна зміна та функціонування економіки / Даглас Норт / Пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
7. *Философия экономики: Учеб. пособие для высш. учеб. заведений / Отв. ред. С.В. Синяков.* – К.: “Альтерпрес”, 2002. – 384 с.
8. *Ходжсон Д.* Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / Джеффри Ходжсон / Пер. с англ. – М.: Дело, 2003. – 464 с.